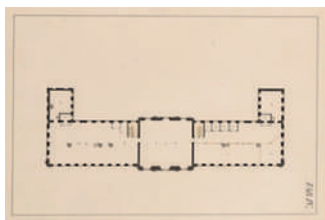

Jøder i fængsel for 200 år siden

I Danmark blev det første fængsel opført i 1620 i København. I 1700-tallet og 1800-tallet kaldtes det for tugt- og rasphuse, og de husede også jøder, der havde forbrudt sig mod loven. På baggrund af sine fund i fængselsarkiverne fortæller Otto Bendixen her om et par af dem, der oplevede fængslerne indefra.

Af Otto Bendixen

For 200 år siden var fængselsvæsenet helt anderledes end i dag. Der var også langt strengere straffe end i dag, og forholdene i fængslerne var meget forfærdelige. I København var der flere fængsler: Stokhuset ved Østervold, Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn og endelig Børnehuset, som også lå på Christianshavn. De følgende eksempler vil vise, at der er mange spændende beretninger herom, som kan findes i fængselsarkiverne, og som næsten alle kan findes på Rigsarkivets hjemmeside.

Plantegningen viser fængslet Stokhuset ved Østervold i København.

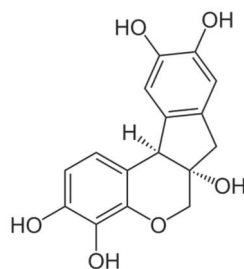
Jens Engberg beskriver Stokhuset ved Østervold, som det fremstod i begyndelsen af 1800-tallet:

Dette var en lav bygning indrettet omtrent som en stald med en midtergang og båse til begge sider. I hver bås eller celle var låst inde en eller to rasphusfanger. Her levede de, spiste, sov og filede med deres lange raspe på farvetræet, der hver aften vejedes af, for at fliden kunne kontrolleres. Arbejdet var meget usundt, støvet angreb lungerne, farvetræet var giftigt og gav udslæt på huden. Af hensyn til brandfaren kunne der ikke tændes ild, så om vinteren var det koldt. Rasphusfangerne så mærkelige ud, farven havde ædt sig ind i dem,

de var blå, brune og røde, deres rygge var arrede af kagstrygning og pisk, de fleste af dem var brandmærkede en, to eller tre gange, flere stod lankede og nogle bar tunge jern, der gnavede dybe sår på halsen.

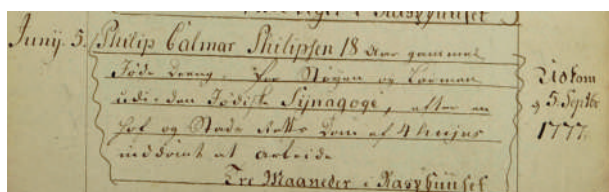
Over rasphuset boede fængslets justitssergent, d.v.s. bøddel og sikkerhedsofficer. Han havde selv været rasphusfange. Lige uden for rasphuset stod den pæl, som fangerne blev bundet til, når de blev pisket.¹

At fængslet kaldes rasphuset skyldes, at fangerne var beskæftiget med at raspe farvetræ, som blev importeret fra de vestindiske øer. Farvetræ indeholdt stoffet hämatoxylin, som, når det kom i forbindelse med luftens ilt, blev rødt, men med forskellige salte også kunne give andre farver som for eksempel blå.

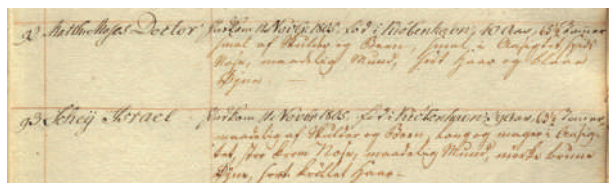
Fangerne i rasphuset arbejdede med at raspe farvetræ. Farvetræ indeholder en kompliceret kemisk forbindelse, som findes i træet, og processen med at udvinde det gav fangerne synlige ydre tegn på deres fangenskab.

Selvom jøder ikke var mere kriminelle end andre danskere, levede mange af dem i en vanskelig situation, som gjorde, at de let kom i kontakt med fængselsvæsenet. En del var født i udlandet og havde ikke opholdstilladelse i Danmark, og deres erhvervsmuligheder var begrænsede. Det betød, at omflakken, betleri, handel med hælervarer og simpelt tyveri kunne være deres eneste måde at overleve på. Sådanne forbrydelser medførte på dette tidspunkt strenge straffe. Et eksempel på de hårde straffe for mindre forseelser er Philip Calmar Philipsen, som den 5. juni 1777 blev idømt tre måneder i rasphuset for at have lavet larm i synagogen. Han blev løsladt den 5. september 1777 efter udstået straf.²

Som det fremgår af registreringen, blev Philip Calmar Philipsen idømt tre måneders fængsel for at have opført sig larmende i synagogen.

Fra 1807 findes der signalementprotokoller, hvor man kan finde signalementer af fangerne. Nedenstående billede viser et par eksempler.

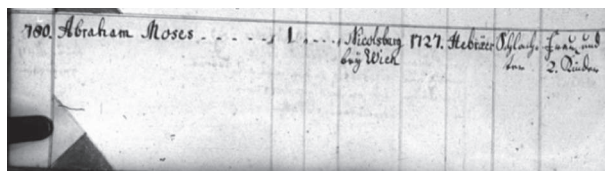

Københavns Stokhus. Signalementprotokol 1807-1832, Opslag 7.

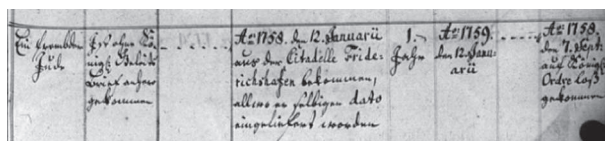
Første registrering lyder således: ”92 Matth Moses Doctor. Indkom 11 Novbr. 1805, fød i Kiøbenhavn, 40 Aar, 65½ Tommer, smal af Skulder og Been, smal i Ansigtet, spids Næse, maadelig Mund, sort Haar og blaae Øjne”.³

Anden registrering lyder: ”93 Shey Israel. Indkom 11 Novbr. 1805, fød i Kiøbenhavn, 39 Aar, 63½ Tommer, maadelig af Skuldre og Been, lang og mager i Ansigtet, stor krum Næse, maadelig Mund, mørke brune Øjne, sort krøllet Haar”.⁴

En særlig ordning var opdelingen i ærlige og uærlige indsatte, som kaldes slaver. Som eksempel på en ærlig slave er Abraham Moses, der kom til Danmark i 1758, men var født i 1727 i Nicolsburg. Nicolsburg (i dag kendt som Mikulov) ligger i det sydlige Tjekkiet tæt ved grænsen til Østrig. Da han ikke havde kongeligt lejdebrev, som gav ham opholdstilladelse i Danmark, blev han den 12. januar 1758 indsat for et år i kastellet, men blev efter kongelig ordre løsladt den 7. september 1758, altså efter kun ni måneder.

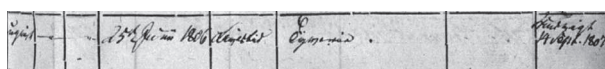
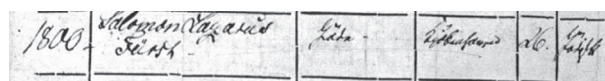

Registreringen af den fængslede Abraham Moses. Der står: ”780. Abraham Moses..... 1.... Nicolsburg baj Wien 1727. Hebräer. Schlacher Frau und 2 Kinder. Ærlig”.⁵

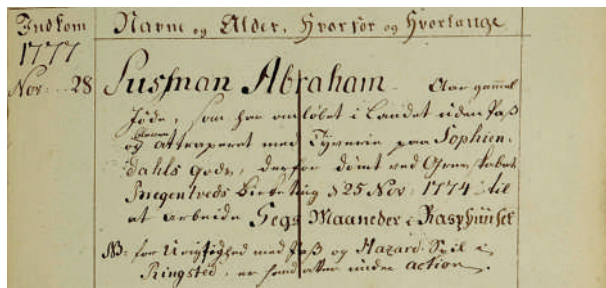

Abraham Moses blev løsladt efter kongelig ordre: ”Ein frembder Jüde. Ist ohne Königh gelick Brief anher gekommen. An 1758 den 12. Januarü aus der Citadelle Friderichshafen bekommen, allein in selbigen dato eingeliefert worden. 1. Jahr. An 1759 den 12. Januarü. An 1758 den 7. Sept auf Königl. Ordre loß gekommen”.⁶

En anden indsat er Salomon Lazarus Fürst, som får livstid for tyveri. Som det fremgår af registreringen i Københavns Stokhus, er det lykkedes den pågældende at flygte efter lidt over et år i fængsel.

Registreringen af Salomon Lazarus Fürst i Københavns Stokhus lyder: ”1800 Salomon Lazarus Fürst. Jøde. Kiøbenhavn. 26. Jødisk. ugift, 25. Junii 1806. Livstid. Tyverie. Undvigtt 14. Sept. 1807”.⁷

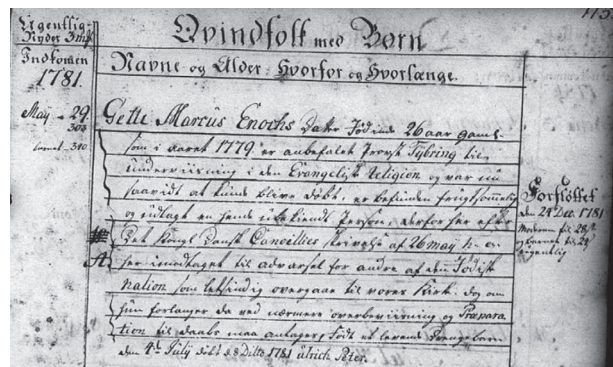
"Indkom 1777 Nov... 28 (...) Susman Abraham. [?] aar gammel Jøde, som har omløbet i Landet uden Pas og bleven attreperet med Tjverie paa Sophiendahls Gods, derfor dømt ved Greuskabet Bregentveds Birketing d. 25 Nov: 1774 til at arbejde Segs Maaneder i Rasphüuset.

NB: For Urigtighed med Pas og Hazard Spil i Ringsted er han atter under action".

Jødiske kvinder kom også i fængsel. For eksempel kom Gelle Marcus Enochs datter i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. Hendes forløb beskrives i Tugt-, Rasp- og Forbedringshusets mandtalsbog for børne- og rasphuset, den 29. maj 1781:

Gelle Marcus Enochs Datter Jødinde 26 aar gammel som i aaret 1779 er anbefalet Provst Tybring til underviisning i den Evangeliske Religion og var nu saavidt at kunde blive døbt, er befunden frugtsomelig og udlagt en hende ubekjendt Person, derfor har efter Det Kongl. Danske Cancellies Skrivelse af 26 maj d. a. Her imodtaget til advarsel for andre af den Jødiske Nation som letsindig overgaar til vores Kirke. Dog om hun forlanger da ved nærmere overbevisning og Præparation til daabs maa antages. Født et levende Drengbarn. Den 4 Julij døbt 28 Ditto 1781 Ulrich Peter.⁸

Gelle Marcus Enochs datter var datter af Marcus Enok og dennes hustru Susanne. Da hun ønskede at konvertere til kristendommen, henvendte hun sig til biskop Harboe, som henviste hende til Holmens Kirke. Her blev præsten Hans Henrik Tybring hendes underviser. 14 dage før hun skulle være døbt, måtte hun indrømme, at hun var gravid, men ville ikke oplyse barnefaderen. Hun blev derefter indsat i Børnehuset. Dette kunne tjene til "advarsel for andre af den Jødiske Nation", som det hedder i mandtalsbogen, der agtede at gå over til den

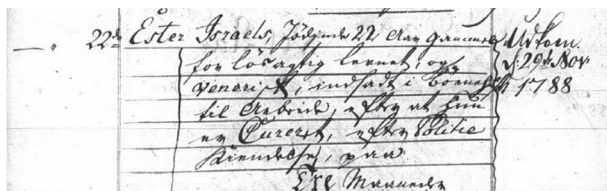
Her ses Gelle Marcus Enochs datters registrering i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn i maj 1781.

kristne kirke. Hermed mentes, at hun, fordi hun var blevet gravid uden for ægteskabet, ikke var værdig til at blive kristen.

Hun fødte så den 4. juli 1781 i tugthuset drengen Ulrich Peter, som blev døbt fjerde søndag efter Trinitatis, den 8. juli 1781.⁹ Hun indrømmede, at barnefaderen var guldsmedesvend Hans Ludvig i Borgergade. Barnet døde desværre og blev begravet den 27. februar 1782 i Børnehusets Kirke. Efter udstået straf blev hun selv døbt den 8. januar 1783 i Børnehusets Kirke og fik ved dåben navnet Sophie Friderica.¹⁰

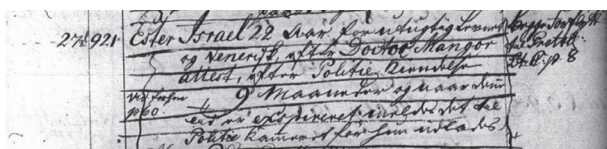
En speciel historie er beretningen om Ester Israel.¹¹ Hun blev født i 1762 som datter af Israel Moses Israel og Hanne Rothenburg. Faderen, der fik borgerskab den 6. november 1780, var født i Hamborg og havde et bogtrykkeri, der udgav bøger på orientalske sprog. Kun 14 år gammel døde Esters Israels moder, og i 1779 giftede faderen sig igen.¹² Om dette havde nogen betydning vides ikke, men en dag hun var ude at gå tur, blev hun anråbt af en kone, der inviterede hende til at komme til en beværtning. Det var et sted, hvor der ifølge politirapporten var "tilløb af mandfolk". Hun blev snart kaldt "Dronning Ester", og en dag i august 1783 blev hun anråbt af en ung jøde, Lazarus Simon: "Du kommer nok i Børnehuset, din luder". Dette vides, fordi Ester Israel og hendes far gik til politiet, der forhørte Lazarus Simon. Ved folketællingen 1787 var Ester Israel tjenestepige hos Wolff Melkior i Kompagnistræde 54. I august 1788 var tre betjente imidlertid i kvarteret ved Ulkegade og Dybensgade. På en beværtning fandt de

15 mænd og syv piger. Under forhøret kom det frem, at Ester Israel i flere år havde været aktiv som prostitueret, og at hun havde en kønssygdom. Protokolføreren noterede, at hun viste "overdreven Freckhed". Hun blev derfor idømt tre måneder i politiretten og indsat i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset den 22. august 1788. Hun blev løsladt den 29. november 1788, altså efter tre måneder og syv dage.¹³

Ester Israel var 22 år gammel, da hun fik en dom på tre måneders fængsel for prostitution i november 1788.

Maj 1789 blev hun indlagt på Sankt Hans Hospital, hvor hun var i fem måneder. Året efter, den 27. juli 1790, blev hun igen idømt ni måneder og indsat i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset for utugtlig levned. Attesten for venerisk sygdom er udfærdiget af doktor Mangor.¹⁴

Som det fremgår af registreringen i Tugt-, Rasp- og Forbedringshusets mandtalsbog, ophørte Ester Israel ikke med sin ulovlige virksomhed og blev igen i 1790 idømt ni måneders fængsel for utugtlig levned.

Ester døde den 13. maj 1792 og blev begravet den 14. maj 1792 på Almindelig Hospital.¹⁵ Hun blev kun 30 år.

ARKIVALIELISTE

Almindelig Hospitals, De Gamles Bys og Nørre Hospitals Menigheder. Ministerialbog 1769-1813.

Kirkebog for Kvindefængslet på Christianshavn. Kirkebog for Børnehuset.

Københavns Stokhus. Signalementprotokol 1807-1832.

Københavns Stokhus. Slaverulle 1741-1770 II.

Mandtalsbog over Børne- og Rasphusets lemmer, 1773-1806.

Slaven-Protocoll/Slave-Protokol for Kiøbenhavns Fæstning 1791-1826.

Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. Mandtalsbog for Børne- og Rasphuset mv., 1778-1811.

Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. Mandtal over Børne- og Rasphusets Lemmer, 1773-1806.

Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. Mandtal over Forbedringshusets Lemmer, 1787-1790.

Kilderne er tilgængelige online: <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/collection/theme/14> (31-08-20)

NOTER

1. Jens Engberg: *Dansk Guldalder eller Oprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset i 1817*. København: Rhodos 1973, s. 86.
2. Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. Mandtal over Børne- og Rasphusets Lemmer, 1773-1806. Opslag 17.
3. Københavns Stokhus. Signalementprotokol 1807-1832. Opslag 7.
4. Ibid.
5. Slaven-Protocoll/Slave-Protokol for Kiøbenhavns Fæstning 1791-1826. Opslag 68.
6. Københavns Stokhus. Slaverulle 1741-1770 II. Opslag 68.
7. Slaven-Protocoll/Slave-Protokol for Kiøbenhavns Fæstning 1791-1826. Opslag 60.
8. Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. Mandtalsbog for Børne- og Rasphuset mv., 1778-1811. Opslag 63.
9. Kirkebog for Kvindefængslet på Christianshavn. Kirkebog for Børnehuset. Opslag 25 og 118.
10. Ibid. Opslag 119.
11. Bent Blüdnikow: Brochure ved Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholms 100-års jubilæum 1993.
12. Dansk-Jødisk Genealogisk Database, I 34.287 M og I 48.189 F.
13. Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. Mandtal over Forbedringshusets Lemmer, 1787-1790. Opslag 87.
14. Ibid. Opslag 128.
15. Almindelig Hospitals, De Gamles Bys og Nørre Hospitals Menigheder. Ministerialbog 1769-1813. Opslag 68.